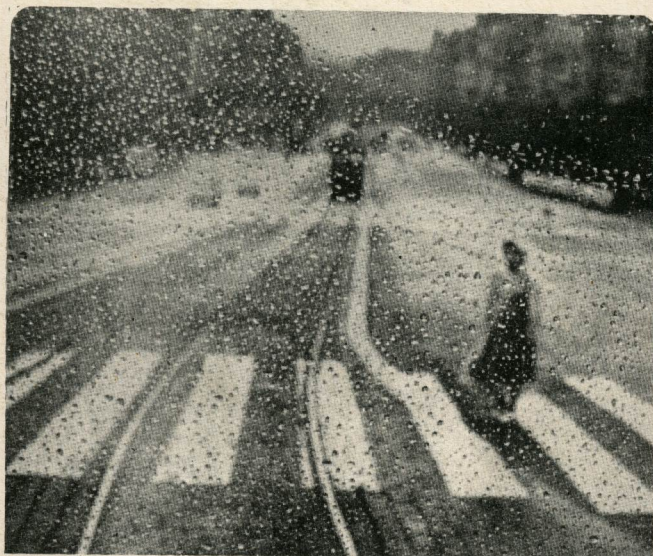

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

οί δημοτικές
έκλογές.

ή Σχολή
της
Φραγκφούρτης

Τσεχοσλοβακία 1968 – 1978

άναζητώντας
τό πρόσωπο
της Κούβας

ό νόμος
γιατά ΑΕΙ

Μιχάλη Παπαγιαννάκη, Οί δημοτικές εκλογές. **Ντίνας Βαΐου – Χατζημιχάλη**, ό ΕΟΤ καί ό έσωτερικός τουρισμός. • **Πάνου Παπακυριακόπουλου**, τό φεστιβάλ έλληνικού κινηματογράφου. **Χ. Χριστίνα – Καούζωφ**. • **Άννας Φραγκουδάκη**, ό νόμος γιατά ΑΕΙ. **Άγγελου Έλεφάντη**, Βιβλιοχαρτοπωλείον ή «Έλλάς». • **Γιώργου Ρωμαίου**, Τσεχοσλοβακία 10 χρόνια μετά την εισβολή. Ντοκουμέντα • **Γιώργου Σεφερτζή**, Ίράν: αντίδραση ή επανάσταση – Νικαράγουα: τά όρια ενός αντάρτικου • **Άννα Δαμιανίδη**: άναζητώντας τό πρόσωπο της νέας Κούβας • **Βασίλη Καραποστόλη**, ό ψυχολογισμός στην οικονομική έπιστήμη. • **Λεφτέρη Παπαγιαννάκη**, Μεταφορά τεχνολογίας. • **Νίκου Παπαγιάννη**, Τά καλλιαρντά • **Βασίλη Κάλφα** • **Ή σχολή της Φραγκφούρτης** • **Γιώργου Καρρά**, «Δέκα χρόνια μετά: Πράγα 1968-1978» του Ίρζι Χαζέκ.

Μηνιαία έπιθεώρηση • τεύχ. 21 • Αύγουστος – Όκτώβριος 1978 • 60 δρχ.

Διαμόρφωση καί εξέλιξη τῆς κριτικῆς θεωρίας τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης (εἰσαγωγή)

Τοῦ Βασίλη Κάλφα

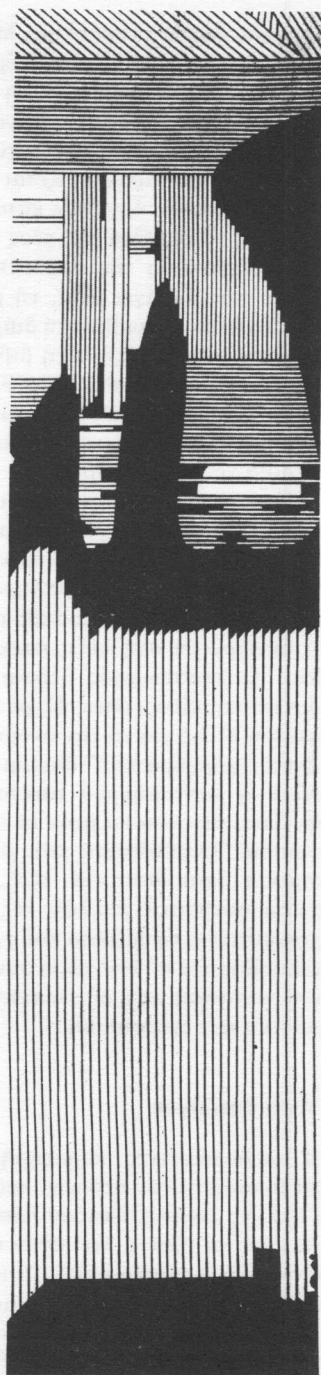
Ὁ ὅρος «Σχολή τῆς Φραγκφούρτης» ἔχει καθιερωθεῖ σάν περιγραφικός τοῦ ἔργου μιᾶς πλειάδας Γερμανῶν φιλοσόφων καί κοινωνιολόγων, ἀνάμεσα στοὺς ὁποῖους οἱ πιό γνωστοί καί σημαντικοί εἶναι ὁ Max Horkheimer, ὁ Theodor Adorno, ὁ Herbert Marcuse καί στὰ νεότερα χρόνια ὁ Jürgen Habermas. Ἡ Σχολή τῆς Φραγκφούρτης εἶναι ὁ κύκλος πού ἴδρυσσε τὸ Ἰνστιτούτο Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν τῆς Φραγκφούρτης καί συσπειρώθηκε γύρω ἀπ' αὐτό ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '20 μέχρι σήμερα.

Ὁ συνεκτικός δεσμός στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο τῶν βασικῶν μελῶν τῆς Σχολῆς, εἶναι ἡ ἀπὸ κοινῆ συμβολή στὴ διαμόρφωση τῆς «Κριτικῆς Θεωρίας» – ὅρος μὲ ὃχι σαφές περιεχόμενο, ἀφοῦ δὲν παραπέμπει σ' ἓνα σύστημα ἐννοιῶν, μιὰ δομημένη κατασκευή, ἀλλὰ μάλλον εἶναι ἀποσπασματικὴ ἰσὲ μεγάλο βαθμὸ, διαλεκτικὴ ὁπτική τῆς κοινωνικῆς ὁλότητας. Ἡ Κριτικὴ Θεωρία λοιπὸν δὲν εἶναι μιὰ φιλοσοφικὴ ἢ κοινωνιολογικὴ θεωρία. Εἶναι ἓνα ρεῦμα σκέψης, στενὰ δεμένο μὲ τίς κοινωνικὲς καί θεωρητικὲς ἐπιδράσεις τῆς ἐποχῆς καί τοῦ τόπου ὅπου δημιουργεῖται.

Ἡ μόνιμη ἀπέχθεια τῆς Σχολῆς γιὰ τὴ συστηματοποίηση καί ἡ ποικιλομορφία τῶν ἐνδιαφερόντων τῶν μελῶν τῆς ἀπὸ τὴ φιλοσοφία

μέχρι τὴν ψυχανάλυση, τὴ μουσικολογία καί τὴ σινολογία (στον Wittfogel) δυσκολεῖ τὴν ἐκθεση τῶν ιδεῶν τῆς Σχολῆς καί τὴν καθιστᾷ ἔργο πολλῶν καί διαφορετικῶν κριτικῶν. Ὡστόσο ἔχει γίνει ἤδη μιὰ πολὺ σημαντικὴ προσπάθεια στὸ ἔργο τοῦ M. Jay «Ἡ διαλεκτικὴ Φαντασία: Ἱστορία τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης (1923 – 1950) Boston 1974, ἔργο ἀπαραίτητο γιὰ τὴ θεώρηση τῆς Σχολῆς.

Ἡ σύντομὴ εἰσαγωγή στὸ ἔργο τῆς Σχολῆς πού ἐπιχειρεῖται ἐδῶ προϋποθέτει μιὰ ξεκάθαρη ἐπιλογή, ἀποτέλεσμα ἐρμηνείας μὲ συγκεκριμένα κριτήρια. Κάθε ἐκθεση προϋποθέτει κατανόηση καί ἐρμηνεία, ἐπέμβαση δηλαδὴ τοῦ ἀναγνώστη στὸ ἔργο πού παρουσιάζει. Τὸ πρωταρχικὸ κριτήριον, κατὰ τὴ γνώμη μου, καί τὸ σημεῖο ἐκκίνησης εἶναι ἡ λειτουργικότητα τῆς ἴδιας τῆς Σχολῆς τῆς Φραγκφούρτης, ἡ ἱστορία δηλαδὴ τῆς ἀπὸ τῆς Σχολῆς. Ἄν καταφέρουμε, μέσα ἀπὸ μιὰ τέτοια θεώρηση, νὰ ξεχωρίσουμε ἐκεῖνες τίς σταθερὲς πού γίνονται ἀντιπροσωπευτικὲς τῆς ὅλης θεωρητικῆς παραγωγῆς, τότε ἐπιστρέφοντας στὸ ἴδιο τὸ ἔργο θὰ μπορέσουμε νὰ ἀναθεωρήσουμε (νὰ ἀντιστρέψουμε) καί τὴν ἐκταση καί τὴ σημασία πού ἔχουν τὰ διάφορα θέματα γιὰ τοὺς ἰδίους τοὺς συγγραφεῖς, γιὰ τὴν ἐποχὴ καί

τό κοινό πού γράφονται.

Η Σχολή, λοιπόν, της Φραγκφούρτης μένει περιθωριακό ρεύμα σκέψης μέχρι τη δεκαετία του '60. Τότε, η έκρηξη της «άμφισβήτησης» στις σύγχρονες κοινωνίες – εξεγέρσεις των μαύρων στην Αμερική, πόλεμος του Βιετνάμ και αντιπολεμικό ρεύμα, φοιτητικό κίνημα, Μπέρκλεϋ, Μάης του '68 – αναζητώντας τις θεωρητικές ρίζες στην πνευματική παραγωγή του παρελθόντος κάνει πασίγνωστο και της μόδας τό έργο του Μαρκούζε. Ο Μαρκούζε προδίδεται σαν προφήτης της διάλυσης της διομηχανικής κοινωνίας. Όσο άναμφισβήτητο είναι ότι τό έργο του Μαρκούζε παρανοήθηκε, κακοποιήθηκε, άπλουστεύθηκε, άλλο τόσο είναι άναμφισβήτητο ότι ό χαρακτηριστικά καινοτομικός τρόπος θεώρησης του Μαρκούζε αποτέλεούσε προνομιακό πεδίο για την άναζήτηση των ριζών της κακοδαιμονίας του μοντέρνου τεχνολογικού κόσμου. Υπάρχει δηλαδή μία πραγματική σύμπτωση της «μονοδιάστατης κοινωνίας» πού περιγράφει ό Μαρκούζε και των ύπαρχτων προβλημάτων του σύγχρονου κόσμου (ιδίως στις Η.Π.Α.). Μέσα από τη δημοσιοποίηση του έργου του Μαρκούζε – κυρίως του «*Μονοδιάστατου Ανθρώπου*» και του «*Έρωτας και Πολιτισμός*» – συμβαίνει ένα διπλό φαινόμενο. Αφενός άναγνώριση και διάδοση των κύριων παλαιότερων έργων των Χορκχάμερ και Αντόρνο και αφετέρου εξέλιξη της Σχολής της Φραγκφούρτης μέσα από διάλογο και κριτική των έργων άκριβώς του Μαρκούζε. Ο Μαρκούζε είναι λοιπόν, στην ιστορία της άπήχησης της Σχολής, σημείο καμπής.

Ακολουθώντας λοιπόν και μείς αυτή τη δίοδο (Μαρκούζε) είναι εύκολο νά βρούμε ποιά θέματα στον Μαρκούζε είναι αυτά πού, έχοντας τη μεγαλύτερη διάδοση, είναι τά πιο αντιπροσωπευτικά. Από την πλειάδα των θεμάτων

πού πιάνει ό Μαρκούζε μερικά έγκαταλείπονται τελείως (άπ' τόν ίδιο και τούς συνεχιστές και κριτικούς του). Για παράδειγμα οι αισθητικές του άναλύσεις και ή άνθρωπολογία του Scheler, θέματα πού πιάνουν πολλές σελίδες του «*Μονοδιάστατου Ανθρώπου*». Πιστεύω ότι αυτές οι αναλύσεις του συμβαίνει νά είναι και οι πιο αδύνατες· πράγμα όχι βέβαια συμπτωματικό πάντως ούτε και γενικός κανόνας. Δύο είναι τά θέματα πού χαρακτηρίζουν τό έργο του Μαρκούζε: α) ή θεώρηση της τεχνολογίας σαν δύναμης καταπίεσης και κυριαρχίας στον σύγχρονο κόσμο. Τό τεχνολογικό σύνολο ως ποιοτικά νέα κατάσταση πού ένσωματώνει μέσα του τις παραδοσιακές δυνάμεις άλλαγής· και β) ή επιστήμη και ή όρθολογικότητα ως κατασκευές πού κρύβουν μέσα τους αυτούσια τά σπέρματα της έκμετάλλευσης ανθρώπου από άνθρωπο, την άπροσωποποίηση των κοινωνικών σχέσεων.

Αυτά άκριβώς τά θέματα είναι πού εξελίσσονται και πλουτίζονται σημαντικά στο μεταγενέστερο έργο των J. Habermas, Clauss Offe και A. Lorenzer, στά νεότερα μέλη δηλαδή της Σχολής της Φραγκφούρτης (στο πλαίσιο της οικονομίας στον Όφφε, της φιλοσοφίας και του δικαίου στον Χάμπερμας και στην ψυχολογία στον Λόρεντσερ).

Τό παλαιότερο έργο της σχολής τώρα μεταφράζεται και διαβάζεται παντού. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ, για παράδειγμα, ή «*Διαλεκτική του Διαφωτισμού*» των Χορκχάμερ και Αντόρνο είναι γραμμένη τό 1947, μεταφράζεται στά άγγλικά τό 1973 και στά γαλλικά τό 1974! Η «*Έκλειψη του Λόγου*» του Χορκχάμερ γραμμένη τό 1947 μεταφράζεται στά γαλλικά τό 1974. Ο «*Λόγος και Έπανάσταση*» του Μαρκούζε (1941) μεταφράζεται στά γαλλικά τό 1968, δηλαδή μετά από τόν «*Μονοδιάστατο Άνθρωπο*» πού είναι έργο του 1964. Συλλογές κριτικών

άρθρων του Χορκχάμερ της προπολεμικής περιόδου βγαίνουν στη Γαλλία τό 1974 και στην Άγγλία τό 1972. Είναι χαρακτηριστικό ότι σημαντικά έργα δέν έχουν μεταφραστεί (Αντόρνο: *Minima moralia*, τό έργο του Pollock, όλη ή δουλειά του Ίνστιτούτου στην Αμερική κλπ.), ενώ αντίθετα τό έργο του Χάμπερμας, γραμμένο άπό τό 1968 ούσιαστικά και μετά, γνωρίζει μία άμειψη διάδοση, έχοντας έκδηλη σχέση μέ τόν Μαρκούζε.

Τό έργο της Σχολής της Φραγκφούρτης φωτίζεται από τό φώς της σημερινής εποχής. Ψάχνοντας λοιπόν για έρμηνευτική και ένότητα στην «*Κριτική Θεωρία*» και στοιχεία συνέχειας, γίνεται άναπόφευκτη μία έπιλογή. Ίσως ή έργασία του Αντόρνο για τόν Schömborg και ή νέα μουσική, του Benjamin για τόν Baudelaire ή του Μαρκούζε για τόν Σάρτρ νά είναι οι καλύτερες πού έχουν γραφτεί στο είδος τους. Όστόσο, άν και έντεταγμένες στη γενικότερη θεώρηση πού δίνει ή προσωπική συμβολή του συγγραφέα τους στην Κριτική Θεωρία, δέν μπορούν νά θεωρηθούν άπαραίτητα στοιχεία για μία έκθεση του τί αντιπροσωπεύει ή Σχολή της Φραγκφούρτης. Αντίθετα, τά στοιχεία πού πρέπει νά περιέχει μία ιστορική έκθεση της «Σχολής» είναι εκείνα πού ως πρωτόλεια και άποσπασματικά κομμάτια περιέχουν έν δύναμι το μεταγενέστερο έργο. Τέτοια πιστεύω είναι: Η Σχέση της Κριτικής Θεωρίας μέ τόν ύλισμό του Hegel και ή γερμανική ιδεαλιστική παράδοση. Η συνεισφορά της ψυχανάλυσης. Οι άναλύσεις του Ίνστιτούτου για τό Φασισμό και μέσω αυτού για τόν ολοκληρωτισμό και την κυριαρχία γενικά. Οι πρώτες θεωρήσεις της τεχνολογίας, της μαζικής κουλτούρας, της ένσωμάτωσης στον καπιταλισμό. Τέλος οι άπόψεις της Σχολής για την Έπιστήμη και τό Όρθολογισμό.

Μέ βάση αυτή την έρμηνεία νομίζω ότι μπορούμε νά καταλήξουμε

σ' ένα οδηγητικό μίτο έργων, σύμφωνα με χρονολογική σειρά:

1) Πρώτες κριτικές θεωρήσεις του Ίνστιτούτου. Κυρίως του Χορκχάιμερ «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία» και του Μαρκούζε «Φιλοσοφία και Κριτική Θεωρία».

2) Διαλεκτική του διαφωτισμού (και λιγότερο «Έκλειψη του Λόγου»).

3) «Μονοδιάστατος άνθρωπος» (μέ τη συμβολή του «Έρως και πολιτισμός»).

4) Χάμπερμας «Τεχνική και επιστήμη σάν ιδεολογία» (και ακόμα του ίδιου «Γνώση και συμφέρον»).

Τά τέσσερα αυτά «σκαλοπάτια» αντιστοιχούν και σε τέσσερις δυνατός διακρίσεις «εποχών» για τη Σχολή της Φραγκφούρτης. Οί εποχές αυτές θγαίνουν και από την εσωτερική εξέλιξη των ίδιων των έργων αλλά αντιστοιχούν και σε διαφορετικές εποχές και του ίδιου του Ίνστιτούτου ως πανεπιστημιακού και θεωρητικού θεσμού. Άλλωστε παρενθετικά σημειώνω ότι ή σχέση μέ τό θεσμό του Ίνστιτούτου και άρα μέ τόν πυρήνα του είναι άσφαλής ένδειξη για τήν απομάκρυνση ή τή σύγκλιση μέ τήν όρθοδοξία της Κριτικής Θεωρίας, για λόγους πού σχετίζονται και μέ τή νοοτροπία των ιδρυτικών μελών του και κυρίως του Χορκχάιμερ.

Η Σχολή Φραγκφούρτης είναι

βέβαιο ότι έχει δεχτεί περισσότερες κριτικές παρά επαίνους. Αυτό συνδέεται μέ δύο βασικά της χαρακτηριστικά. Πρώτον, όσον άφορ ά τήν αυστηρότητα της θεωρητικής κατασκευής, ή Κριτική θεωρία επέδειξε πάντα πρακτική αλλά και θεμελιωμένη μέ επιχειρήματα άδι-αφορία. Δεύτερον, άν ψάχνουμε για μία λέξη πού νά χαρακτηρίζει τήν πνευματική της ιστορία ή πιο κατάλληλη θά ήταν καινοτομία. Νομίζω ότι αυτά τά δύο χαρακτη-ριστικά έξηγούν τίς έντονες κριτι-κές. Η Κριτική Θεωρία έξερεύνησε πρώτη προβλήματα όπως τή σχέση μαρξισμού και ψυχανάλυσης, τήν οίκογένεια και τήν αυταρχικότητα, τή μαζική κουλτούρα, τήν τεχνολο-γία στή σύγχρονη διομηχανική κοι-νωνία, πού σήμερα έχουν γίνει κοινό κτήμα, παραμένοντας πάντα επίκαιρα.

Τέλος όσον άφορ ά τήν κοινωνική ένταξη και τήν ενεργοποίηση των ίδιων των μελών του Ίνστιτούτου, θά πρέπει νά παρατηρήσουμε ότι γι αυτούς τό κλασικό δίλημμα του διανοούμενου της Άριστεράς (άπόσταση ή ένταξη στους κοινο-νικούς αγώνες) ήταν πάντα λυμένο. Δέχτηκαν και επιδίωξαν μάλιστα τήν σχετική άπόσταση σάν προϋ-πόθεση της διανοητικής τους γονι-μότητας.

όπως όποτε επιδρά και ή ιδιότυπη θέση ενός άνοιχτά μαρξιστικού όρ-γανισμού σέ μία καπιταλιστική χώρα¹. Για παράδειγμα, ό μαρξι-σμός σπάνια όνομάζεται μέ τό όνομά του και άντικαθίσταται άπό τό «Κριτική θεωρία της κοινωνίας» κτλ. Η θέληση των ιδρυτών του Ίνστιτούτου για τήν πλήρη άνε-ξαρτησία του μπόρεσε νά έπιτευ-χθεί μόνο χάρη στή δυνατότητα της έξεύρεσης μόνιμης οίκονομικής ένίσχυσης άπό ιδιώτες. Ο κύριος χρηματοδότης ήταν για πάρα πολλά χρόνια ό πατέρας του Felix Weil πλούσιος έμπορος. Είναι βέ-βαιο ότι ή χρηματοδότηση του Ίν-στιτούτου δέν είχε νά κάνει μέ πολιτικά κίνητρα ένίσχυσης. Η οίκο-νομική άνεξαρτησία του Ίνστιτού-του, μπορεί νά ειπωθεί μέ σιγου-ριά, είναι στοιχείο καθοριστικό για τήν εξέλιξη αυτού του κύκλου ιδεών και προσώπων πού σήμερα όνομάζουμε Σχολή της Φραγ-κφούρτης. Κοινό στοιχείο όλων των μελών του πρώτου πυρήνα (άλλά και όλων των μεταγενέστε-ρων) είναι ή έβραϊκή τους κατα-γωγή. Τό πόσο επέδρασε αυτό τό έκπληκτικό, μέ τά σημερινά δικά μας κριτήρια, γεγονός στή διαμόρ-φωση και στήν εξέλιξη της Κριτι-κής Θεωρίας είναι άδύνατο νά ύπολογιστεί. Θά χρειαζόταν μία σέ βάθος άνάλυση του στρώματος των Έβραίων διανοομένων της Γερ-μανίας (και μάλιστα προοδευτι-κών) και του ρόλου τους στήν ευ-ρωπαϊκή ιστορία του πνεύματος, μελέτη πού δέν ύπάρχει. Τό σί-γουρο πάντως είναι, και τό παρά-ξενο ταυτόχρονα, ότι οί ίδιοι δέν άναγνωρίζουν ποτέ τό στοιχείο της καταγωγής τους σάν σημαντικό⁴, ούτε ή μελέτη του άντισημιτισμού

Ίδρυση του Ίνστιτούτου Κοινωνικών Έρευνών της Φραγκφούρτης. Ιστορικό πλαίσιο και χαρακτηρισ του Ίνστιτούτου

Τό Ίνστιτούτο Κοινωνικών Έρευνών της Φραγκφούρτης ιδρύθηκε τό 1924 μέ πρωτοβουλία μερικών νεαρών Γερμανών έπιστημόνων και φιλοσόφων. Μέσα στά πρώτα μέλη του κύκλου πού δημιουργήθηκε εί-ναι οί F. Weil, F. Pollock, M. Hor-heimer, L. Löwenthal, K. A. Wit-tfogel, Th. Adorno, H. Grossmann, Er. Fromm, H. Marcuse¹.

Συνδετικός κρίκος στήν πολλα-πλότητα των ένδιαφερόντων του μπορεί νά θεωρηθεί ή σχέση του μέ τό δημιουργικό μαρξισμό και ή επίδρασή του στο άκαδημαϊκό κα-τεστημένο (τούς «μανδαρίνους»²) της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης.

Τό Ίνστιτούτο ιδρύεται σάν θε-

σμός άνεξάρτητος, στά πλαίσια όστόσο του Πανεπιστημίου της Φραγκφούρτης. Έχει διοικητική και πνευματική άνεξαρτησία, έχει τούς δικούς του οίκονομικούς πό-ρους, θεωρείται όστόσο πανεπι-στημιακός θεσμός, μέ τίς ίδιες άκαδημαϊκές διαρθρώσεις. Η ιδιό-τυπη σχέση του μέ τούς έπίσημους κρατικούς και άκαδημαϊκούς θε-σμούς είναι ένα στοιχείο πού παί-ζει ρόλο στή διαμόρφωση του λεξι-λογίου της Σχολής της Φραγκ-φούρτης.

Η διαφορούμενη γλώσσα των με-λών του Ίνστιτούτου είναι βέβαια άποτέλεσμα αυτής καθ αυτής της διανοητικής τους εξέλιξης αλλά

1. Για ό,τι άφορ ά τήν ίδρυση του Ίνστιτούτου και τήν ιστορία της διοί-κησής του βασική πηγή είναι τό διδύλιο του Martin Jay :*The Dialectical Imagi-natio*, Boston 1973 (Γαλλική μετάφραση M. Jay: *L' imagination Dialectique*. Payot, Paris 1977).

2. Δές τόν ιδρυτικό λόγο του Grünberg στίς 22 Ιουνίου του 1924.

3. Άρχική ιδέα ήταν για τήν ίδρυση ενός Ίνστιτούτου για τόν Μαρξισμό. Έγκαταλείφτηκε γιατί θεωρήθηκε πολύ προκλητική ή όνομασία. M. Jay σελ. 24.

4. M. Jay σελ. 48.

ξεπέρασε στα θέματά τους μία περιθωριακή θέση (παρ' όλο πού μελέτησαν σέ βάθος τό ναζιστικό φαινόμενο στή Γερμανία). Νεότεροι μελετητές προσπαθούν νά συσχετίσουν τήν εβραϊκή καταγωγή των μελών τής Σχολής τής Φραγκφούρτης μέ τό corpus των ιδεών τους⁵.

Πρώτος διευθυντής του Ίνστιτούτου είναι ο Karl Grünberg καθηγητής μέχρι τότε στο Πανεπιστήμιο τής Βιέννης, ιστορικός και άνοιχτά μαρξιστής. Ο Γκρούνμπεργκ εξέδιδε από χρόνια τό περιοδικό «Αρχεία γιά τήν ιστορία του Σοσιαλισμού και του Έργατικού Κινήματος», πίο γνωστό σάν «Grünberg's Archiv». Τό περιοδικό αυτό γίνεται και ή θεωρητική έκδοση του Ίνστιτούτου. Ο ίδιος ο Γκρούνμπεργκ δέν συνδέεται ιδεολογικά μέ τό ρεύμα τής Κριτικής Θεωρίας, συνεχίζει άπλά σάν διευθυντής του Ίνστιτούτου τήν προηγούμενη πνευματική του παραγωγή. Μετά τήν αποχώρηση του Γκρούνμπεργκ (1929) διευθυντής του Ίνστιτούτου γίνεται ο Μάξ Χορχάιμερ και από αυτή τή στιγμή ούσιαστικά παγιώνεται και εξελίσσεται ή Σχολή τής Φραγκφούρτης.

Μετά τήν άνοδο τω Ναζί στήν έξουσία τόν Ίανουάριο του 1933, ο πυρήνας του Ίνστιτούτου — μαρξιστές και Έβραίοι όλοι τους — ακολουθεί τό ρεύμα τής πνευματικής μετανάστευσης έξω από τή Γερμανία. Αρχικά τό Ίνστιτούτο εγκαθίσταται γιά ένα χρόνο στή Γενεύη και τό 1934, όριστικά, στή Νέα Υόρκη στα πλαίσια του Πανεπιστημίου Columbia. Στήν Αμερική ο κύκλος αυτός των διανοουμένων παράγει τό σημαντικότερο μέρος των μελετών του.

Τό Σεπτέμβριο του 1933 δγαίνει τό πρώτο τεύχος του Zeitschrift für Sozialforschung (Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών), πού θά γίνει τό βασικό δήμα έκφρασης των εργασιών του Ίνστιτούτου. Τό περιοδικό παρά τό γεγονός ότι εκδίδεται στο Παρίσι γράφεται σέ γερμανική γλώσσα. Η έπιλογή αυτή είναι άποτέλεσμα τής στράτευσης των μελών του Ίνστιτούτου στον άντιναζιστικό άγώνα, πού πίστευαν ότι έτσι εξυπηρετούν πληρέστερα.

Η ίδρυση του Ίνστιτούτου Κοινωνικών Έρευνών τής Φραγκ-

φούρτης είναι σημείο τομής γιά τήν ιστορία του Δυτικού μαρξισμού αλλά και γιά τήν ιστορία του εργατικού κινήματος στήν Εύρώπη. Είναι ή πρώτη φορά πού θεσμός πού επαγγέλεται άνοιχτά τό μαρξισμό παίρνει θέση σ' ένα Πανεπιστήμιο καπιταλιστικής χώρας⁶. Μέχρι τότε οι θεωρητικοί του μαρξισμού δρίσκονται στο περιθώριο τής έπίσημης ακαδημαϊκής όργάνωσης και διδάσκουν μόνο σέ κομματικές σχολές στελεχών.

Η ίδρυση του Ίνστιτούτου είναι ή πρώτη εμφάνιση ενός φαινομένου πού από τότε θά γενικευθεί, μέ άποτέλεσμα σήμερα πιά ή παραγωγή έργων δημιουργικού μαρξισμού νά γίνεται σχεδόν αποκλειστικά στα άστικά Πανεπιστήμια. Τό γεγονός αυτό ταυτόχρονα είναι ένδεικτικό του όριστικού χωρισμού θεωρίας και επαναστατικής πρακτικής στα πλαίσια του εργατικού κινήματος.

Τό Ίνστιτούτο ιδρύεται έλάχιστα μόλις χρόνια μετά τήν ολοκληρωτική ήττα τής Έπανάστασης στή Γερμανία και σ' όλη τήν υπόλοιπη Εύρώπη. Κομμουνιστικό Κόμμα

5. Μερικά μέλη τής Σχολής τής Φραγκφούρτης συμμετείχαν σέ θεωρητικές εβραϊκές κινήσεις τής εποχής τους. (Ίδως ο L. Löwenthal και Erich Fromm). Ο Χάμπερμας ύπογραμμίζει τήν κοινότητα όρισμένων θεμάτων τής εβραϊκής πολιτιστικής παράδοσης και του γερμανικού ιδεαλισμού. Χαρακτηριστικό σημείο είναι ότι ή παλαιά καθολιστική ιδέα πώς μόνο μέ τό λόγο και όχι μέ εικόνες μπορούμε νά πλησιάσουμε τό Θεό. Τό θέμα αυτό παρουσιάζει όρισμένες συγγένειες μέ τή διαλεκτική του Χέγκελ και έμμεσα μέ τή διαλεκτική τής Κριτικής Θεωρίας. Δές J. Habermas «Ο Γερμανικός ιδεαλισμός και οι Έβραίοι θεμελιωτές του» στο *Profils philosophiques et politiques* σελ. 29. Paris, Gallimard 1974.

6. Ο Perry Anderson («*Consideration on Wester Marxism*» New Left Book, London 1976) θεωρεί αυτό τό γεγονός ληξιαρχική πράξη γεννήσεως αυτού πού σήμερα όνομάζουμε «Δυτικό Μαρξισμό». Τό βιβλίο αυτό του Π. Άντερσον είναι χρήσιμο γιά τή συγκριτική μελέτη των νεότερων ρευμάτων τής μαρξιστικής σκέψης στή Δυτική Εύρώπη. Δές ακόμα Ρ. Βρανίτσκι «*Ιστορία του Μαρξισμού*», Όδυσσέας Αθήνα 1976.

Γερμανίας ουσιαστικά δέν υφίσταται, ενώ τό Σοσιαλδημοκρατικό έχει όριστικά άπαρνηθεί τό επαναστατικό του παρελθόν⁷. Στη Σοβιετική Ένωση ή επανάσταση γίνεται «επανάσταση σέ μία μόνο χώρα» καί τίθενται οί πρώτες βάσεις γιά τήν εγκαθίδρυση του ρωσικού κράτους.

Η ήδη άποστεωμένη, θεωρητική παράδοση τής Β' Διεθνούς, στά χρόνια πού ακολουθοῦν τήν ίδρυση του Ίνστιτούτου, θά γίνει ξεκάθαρα μονολιθική. Τά δύο πιο σημαντικά έργα τής μαρξιστικής παράδοσης τής εποχής, «Ίστορία καί ταξική συνείδηση» του Λούκατς καί «Μαρξισμός καί Φιλοσοφία» του Korsch⁸, άποκηρύσσονται από τόν επίσημο μαρξισμό καί οί συγγραφείς τους καταδικάζονται ως «άναθεωρητές». Θά ακολουθήσει μία μεγάλη εποχή θεωρητικής στεριότητας, κατά τήν όποία ή δουλειά των μελών του Ίνστιτούτου αντιπροσωπεύει, μπορούμε νά πούμε μέ σιγουριά, ό,τι δημιουργικότερο δημοσιεύεται από μαρξιστική σκοπιά⁹. Η μόνη Ίξιόλογη θεωρητική δουλειά τής ίδιας εποχής είναι τό έργο Α. Γκράμσι, πού όμως θά δημοσιευτεί μόνο μετά τόν πόλεμο.

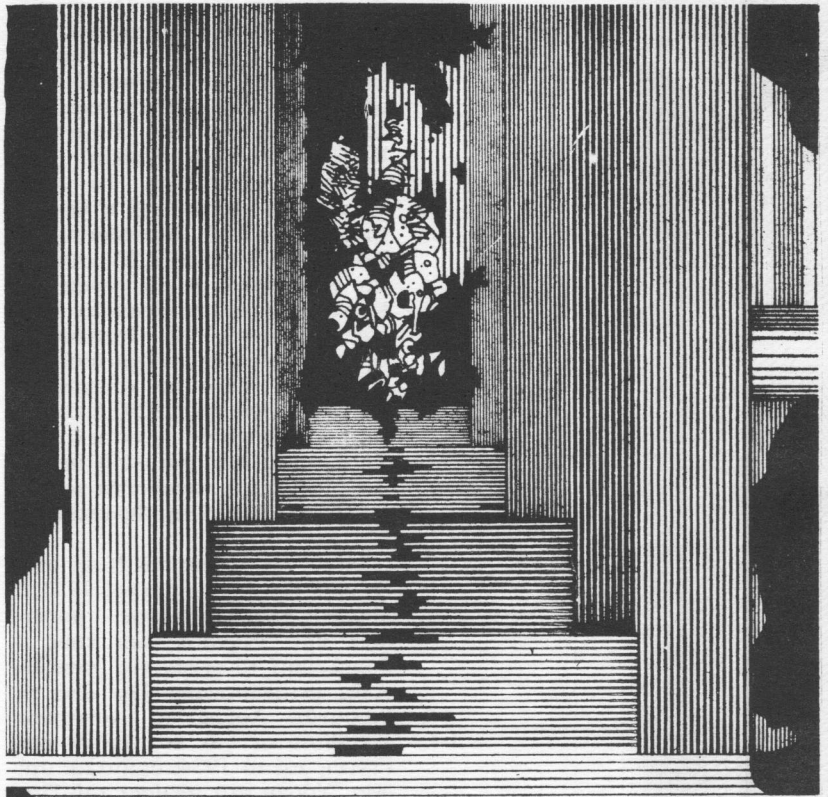
Η κατάσταση του διεθνούς κινήματος καί ή διαμόρφωση των κομμουνιστικών κομμάτων τής Ευρώπης τήν περίοδο τής Γ' Διεθνούς εξηγούν τήν κριτική στάση καί τήν άπόσταση πού πάντα κράτησε τό Ίνστιτούτο σέ σχέση μέ τούς οργανωμένους φορείς του εργατικού κινήματος. Αν καί μέλη του υπήρξαν ενεργά στελέχη του Κ.Κ. Γερμανίας κυρίως (Wittfogel, - Massing), ό στενός πυρήνας του Ίνστιτούτου κράτησε πάντα άπόσταση από τά πολιτικά κόμματα. Τό γεγονός αυτό ώστόσο δέ θά έπρεπε νά άποδοθεί μόνο στήν κατάσταση του εργατικού κινήματος στή Γερμανία αλλά καί στήν ίδια τής ιδιοσυγκρασία καί τήν διανοητική διαμόρφωση των μελών τής Σχολής τής Φραγκφούρτης, πού είναι γεγονός ότι διατήρησαν πάντα τά κυρίαρχα χαρακτηριστικά του Γερμανού πανεπιστημιακού διανοούμενου. Η σχέση τους μέ τό εργατικό κίνημα ήταν ουσιαστικά άνύπαρκτη.

Ο χαρακτήρας πού πρόσπάθησαν νά δώσουν οί ιδρυτές του στό

Ίνστιτούτο ήταν διεπιστημονικός. Η καλλιέργεια των διαφόρων κλάδων των κοινωνικών επιστημών (οικονομία, κοινωνιολογία, ψυχολογία) σκόπευε στή γνώση τής όλότητας των κοινωνικών προβλημάτων. Η εργασία του Ίνστιτούτου ήταν αποφασιστικά στραμμένη προς τήν έρευνα, σέ αντίθεση μέ τήν κυρίαρχη παράδοση των θεω-

ρητικών πανεπιστημίων τής Γερμανίας. Έκδηλα δηλώνονταν ή θεώρηση του μαρξισμού σάν σωστής επιστημονικής μεθοδολογίας.

Τό Ίνστιτούτο δούλεψε ως συλλογικός οργανισμός, πάντα ώστόσο αναγνωρίζονταν ή προτεραιότητα του Διευθυντή του στον καθορισμό των στόχων γιά τίς έκάστοτε έρευνες καί κατευθύνσεις.

1η περίοδος: Διαμόρφωση της κριτικής θεωρίας

Ξεκινώντας αυτή τήν προσπάθεια γιά τήν έκθεση των κυρίαρχων επιδράσεων καί σταθερών στοιχείων στις μελέτες τής Σχολής τής Φραγκφούρτης, πρέπει ευθύς εξ αρχής νά υπογραμμίσουμε ότι ή Κριτική Θεωρία δέν είναι ένα «κλειστό σύστημα σχέσης», ένα διαμορφωμένο σύνολο κανόνων καί συνεκτικών δομών. Αντίθετα, ή απέχθεια όλης τής Σχολής γιά κάθε έννοια συστηματοποίησης είναι τόσο ισχυρή καί

διαρκής πού άντανακλάται ακόμα καί στή γλώσσα των γραπτών τους. Πολλά έργα παίρνουν τή μορφή άφορισμών, σκόρπιων σκέψεων¹⁰. Δέν έπιζητούν ούτε τήν άπολυτότητα τής γνώσης ούτε τήν πλήρη ακρίβεια των έννοιών. Η προσήλωσή τους στήν «κριτική», μέ τή μορφή τής άρνησης του φαινομενικού, του καθημερινού, του παροδικού, είναι τό στοιχείο εκείνο πού ίσως πάνω άπ' όλα άποτελεί συν-

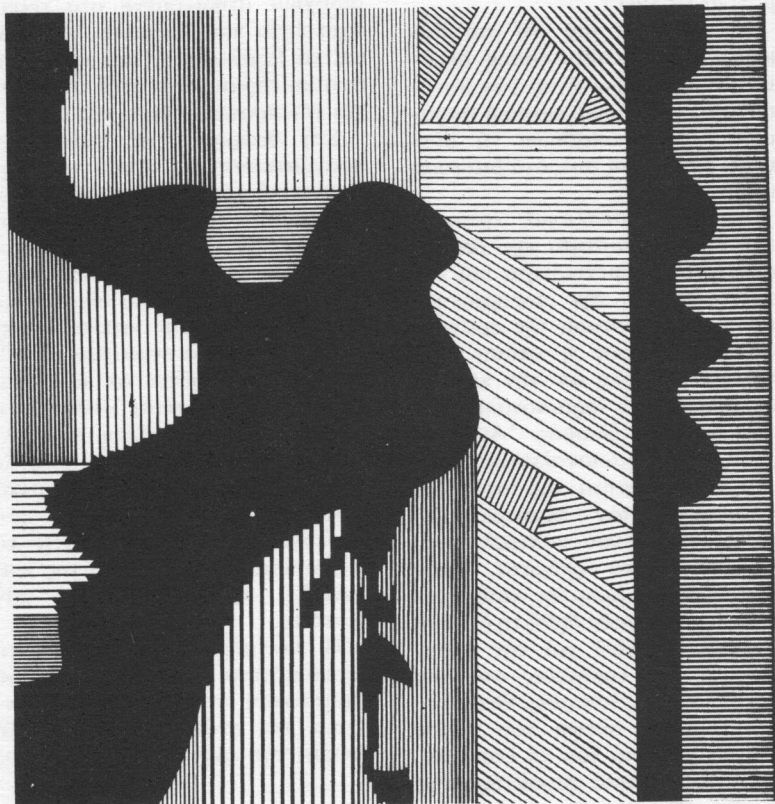
εκτικό κρίκο μεταξύ τους. Ἡ Κριτική Θεωρία διαμορφώθηκε μέσα ἀπὸ μιὰ σειρά κριτικῶν σέ ἄλλους στοχαστές καί σ' ἄλλα φιλοσοφικά συστήματα. «Ἡ μορφή λοιπὸν τῆς διαμόρφωσής της εἶναι ἐξ ἴσου διαλεκτική μέ τῇ μέθοδο πού προσπάθησε νά διαμορφώσει γιὰ τῇ μελέτῃ τῶν κοινωνικῶν φαινομένων»¹¹. Ἡ Σχολή τῆς Φραγ-

τῆς ἱστορίας τοῦ γερμανικοῦ ἰδεαλισμοῦ εἶναι στοιχεῖα πού ἂν δέν ὑπολογιστοῦν στή μελέτῃ τῆς Σχολῆς —καί κατὰ συνέπεια ἡ ἔρευνα καταλήξει νά εἶναι μελέτῃ ἐνός κλάδου τῆς κοινωνιολογίας— τότε εἶναι ἀδύνατο νά κατανοηθεῖ ἡ πολυπλοκότητα τῶν ἰδεῶν τῶν θεμελιωτῶν τῆς Σχολῆς.

Ἡ διανοητική διαμόρφωση τῶν

ταυτόχρονα καί ἀπ' τῇ σκέψῃ τοῦ Σοπενχάουερ. Ὁ Ἀντόρνο ἀφιέρωσε τὰ πρῶτα γραπτά του στὸν Κιέρκεγκαντ. Τίς φιλοσοφικές αὐτές ἐπιδράσεις πορεῖ νά διακρίνει κανεῖς καί στὰ μεταγενέστερα ἔργα τους, ἀφοῦ οὐδέποτε εἶδαν τὸν μαρξισμό σέ πλήρη ἀντιπαράθεση μέ τὰ παράλληλα, διαφορετικῆς κατεύθυνσης φιλοσοφικά ρεύματα.

Τὴν ἐποχὴ πού πρωτοδημιουργεῖται ὁ κύκλος τοῦ Ἰνστιτούτου Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν ἔχουμε μιὰ ἐπανδιοποίηση τοῦ Χέγκελ ἀπὸ τῇ φιλοσοφικῇ σκέψῃ. Σ' ὅλη τὴν περίοδο, ἀπ' τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα μέχρι τὸν Α' παγκόσμιον πόλεμο, ἡ σκέψῃ τοῦ Χέγκελ εἶναι χωρὶς οὐσιαστικὴ ἀπήχηση. Ἡ φιλοσοφικὴ κατεύθυνση, γιὰ ὅλο αὐτό τό διάστημα, εἶχε παραμερίσει τὰ βασικά μοτίβα τῆς χεγκελιανῆς σκέψῃς, στρεφόμενη σέ θεωρήσεις περισσότερο «ἐπιστημονικές» τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, τείνοντας στό θετικισμό. Αὐτό ἰσχύει καί γιὰ τίς μαρξιστικές (Β' Διεθνῆς) καί γιὰ τίς μὴ μαρξιστικές τάσεις. Εἰδικά γιὰ τὸ μαρξισμό, ἡ ἀναγνώριση τῆς θεμελιώδους συμβολῆς τοῦ Χέγκελ στή σκέψῃ τοῦ Μάρξ γίνεται οὐσιαστικὰ μέσα ἀπ' τὸ «Μαρξισμός καί Φιλοσοφία» τοῦ Κόρς καί τὸ «Ἱστορία καί ταξικὴ συνείδηση» τοῦ Λούκατς

κφούρτης θά πρέπει νά θεωρηθεῖ ἕνα καθαρά γερμανικὸ ρεῦμα σκέψῃς. Οἱ ἐπιδράσεις πού εἶχε ἀπὸ μὴ γερμανικά ρεύματα σκέψῃς εἶναι ἐλάχιστες, σίγουρα δυσανάλογες μέ τὸ χρόνον πού ἦταν ἐγκαταστημένη στήν Ἀμερική.

Ἄλλωστε καί ἀντίστροφα, ἡ ἐπίδραση τῆς ἰδίας τῆς Σχολῆς σὲ μὴ γερμανικὸ κοινὸ γίνεται αἰσθητὴ μόνο τὰ τελευταῖα δέκα χρόνια, κάτω ἀπὸ περίπλοκες κοινωνικὲς συνθήκες. Ἡ σημασία τοῦ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος τῆς μεταπολεμικῆς Γερμανίας καί τῆς ἰδίας

μελῶν τοῦ Ἰνστιτούτου ἦταν ἀρχικὰ αὐτῇ τῶν νέων φιλοσόφων τῆς ἐποχῆς τους. Πρὶν τῇ γνωριμίας τους μέ τὸ μαρξισμό εἶχαν δεχθεῖ τὴν ἐπίδραση τῶν κυρίαρχων φιλοσοφικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης στή Γερμανία, δηλαδή τοῦ νεοκαντισμοῦ ἀφενὸς καί τῆς φαινομενολογίας ἀφετέρου. Ὁ Μαρκοῦζε ἦταν μαθητὴς καί βαθιὰ ἐπηρεασμένος ἀπ' τὸν Χάιντεγκερ καί τὸν Χούσερλ. Ὁ Χορκχάιμερ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὰ νεότερα νεοκαντικά ρεύματα, ἀπ' τὰ γραπτά τοῦ Avenarius καί τοῦ Mach, ἀλλά

7. Γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος τῆς ἐποχῆς δὲς Β. Ἀμπεντορτ: «Κοινωνικὴ ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος στήν Εὐρώπη», Ὁδυσσεάς, Ἀθήνα 1975, ἀκόμα τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τοῦ J. M. Vincent: «La theorie critique de l' école de Francfort» Calilée, Paris 1976 καί P. Anderson ὁ. π.

8. Τὸ «Μαρξισμός καί Φιλοσοφία» τοῦ Κόρς εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι δημοσιεύεται σὲ Grünberg Archiv. Συζητιέται ἐντονα καί ἐπηρεάζει τὰ μέλη τοῦ Ἰνστιτούτου.

9. Τὴ γνώμη αὐτὴ συμμαρτυρεῖται καί ὁ L. Goldmann σὲ «Réflexions sur la pensée de Herbert Marcuse», δημοσιευμένο σὲ «Marxisme et sciences humaines» Gallimard, Paris 1970, σελ. 259.

10. Γιὰ παράδειγμα J. Adorno: «Minita moralia: στοχασμοὶ πάνων στή φθαρμένη ζωὴ». J. Adorno: «Prismen» (Πρίσματα), Max Horkheimer: «Dämerung» (Λυκόφως ἢ κάτι παρόμοιο).

11. M. Jay ὁ. π. σελ. 59.

(1923). 'Η δημοσίευση λίγο αργότερα των νεανικών έργων του Μάρξ φάνηκε να παρουσιάζει έναν «άλλο» Μάρξ σέ σχέση μ' αυτόν που είχε κωδικοποιηθεί απ' τούς θεωρητικούς της Β' Διεθνούς. 'Η προσέγγιση στο μαρξισμό της Σχολής της Φραγκφούρτης γίνεται μέσα απ' τα γραφτά του Λούκατς και του Κόρς.

Συχνά χαρακτηρίζεται ο μαρξισμός της Σχολής της Φραγκφούρτης επιστροφή στον Χέγκελ. 'Ισως αυτός ο χαρακτηρισμός να είναι υπερβολικός, τό βέβαιο πάντως είναι ότι ή Σχολή αναγνωρίζει σάν θεμελιώδους σημασίας τή σχέση Μάρξ-Χέγκελ. 'Η κυριότερη γεγκελιανή επίδραση στην Κριτική Θεωρία είναι ή άρνηση της μηχανιστικής άποκοπής του ανθρώπου από τήν φύση, ή θέαση της 'Ιστορίας (Φυσικής και Πνευματικής) ως διαδικασίας άπελευθέρωσης απ' τήν κυριαρχία¹². 'Η σπουδαιότητα του ύποκειμενικού παράγοντα για τήν προώθηση της ιστορικής αλλά και της γνωστικής διαδικασίας είναι στοιχείο από τά βασικότερα στην Κριτική Θεωρία¹³. 'Υπάρχουν ωστόσο πάρα πολλά στοιχεία ούσιαστικής διαφωνίας μέ τόν Χέγκελ. 'Ο Μάξ Χορκχάμερ ξεετάζοντας τό σύστημα του Χέγκελ στην Παράδοση της Μεταφυσικής κατακρίνει έντονα και τή μεταφυσική θέαση του Χέγκελ και τήν προσπάθειά του για τήν κατάκτηση της άπόλυτης γνώσης -στοιχείο φυσικά ξένο στην Κριτική Θεωρία¹⁴. 'Η κύρια ωστόσο αντίθεση συνίσταται στην αντίληψη της «ταυτότητας» του Χέγκελ (ύποκείμενο-άντικείμενο, πνεύμα και ύλη κτλ.). 'Ο Χορκχάμερ θεωρεί τή θεωρία της ταυτότητας ιδεαλιστική, και σ' αυτό τό σημείο αντίτάσσεται και στον Λούκατς πού στή «Θεωρία και ταξική συνείδηση» θεωρεί τό προλεταριάτο ταυτόχρονα ως ύποκείμενο-άντικείμενο της ιστορικής διαδικασίας. Παρενθετικά σημειώνουμε ότι ύπάρχει διαφοροποίηση στην όπτική του Χορκχάμερ για τόν Χέγκελ και στην (μεταγενέστερη) όπτική του Μαρκούζε για τό ίδιο θέμα.

'Ο Μαρκούζε στο «Λόγος και 'Επανάσταση» βρίσκει πολύ πιό

κοντά στή θεωρία της «ταυτότητας» και στή θεώρηση του Χέγκελ κάτω από άποκλειστικά «προοδευτικό» πρίσμα. 'Ο Μαρκούζε τονίζει τήν άρνητική διάσταση στή διαλεκτική του Χέγκελ, σάν στοιχείο άμφισβήτησης της κατεστημένης πραγματικότητας, δίνοντας διαστάσεις στή γεγκελιανή διαλεκτική, πού είναι άμφισβητούμενο άν πραγματικά τίς έχει¹⁵.

Στή δεκαετία του '30 στο *Zeitschrift für Sozialforschung* δημοσιεύουν τόν κύριο όγκο των κριτικών τους για τή φιλοσοφική παράδοση. Θά προσπαθήσω να συνοψίσω τήν στάση τους στα διάφορα ρεύματα σκέψης.

Στόν *ιρρασιοναλισμό* κατακρίνουν τή σπουδαιότητα πού άποδίδει στην ύποκειμενικότητα και τήν έσωτερικότητα, τήν περιφρόνηση στην ύλική διάσταση της πραγματικότητας. 'Ομως ή στάση τους απέχει κατά πολύ απ' τήν κριτική πού άσκει στον ιρρασιοναλισμό ο παραδοσιακός ύλισμός. 'Αναγνωρίζουν στα ιρρασιοναλιστικά ρεύματα τήν όρθότητα της ιστορικής αντίδρασης στον έπιστημονισμό του προχωρημένου καπιταλισμού, στα θετικιστικά ρεύματα, στην άποπροσωποποίηση της καθημερινής ζωής. Θεωρούν όρθή τή βασική θέση του Ντίλτεϊ για τήν αναγκαιότητα της έρμηνείας και της κατανόησης της 'Ιστορίας. Θεωρούν σημαντική τή σκέψη του Νίτσε στην προσπάθειά του να ξεσκεπάσει τό μαζοχιστικό χαρακτήρα της άστικής ήθικης, της κουλτούρας της άθλιότητας. Παρόμοια κρίνουν τόν Μπέργκσον¹⁶.

'Ο *Λογικός Θετικισμός*, κατά τόν Χορκχάμερ, μετατρέπει σέ φετίχ ένα μόνο στοιχείο της κοινωνικής πρακτικής, τήν ύπαρξη και τήν άποτελεσματικότητα των φυσικών έπιστημών, άγνοώντας ούσιαστικές δομές της κοινωνικής πραγματικότητας, μένοντας έγκλωβισμένος στο δεδομένο και στο δυνατό να παρατηρηθεί¹⁷. Σεχωρίζει λανθασμένα τόν αντικειμενικό κόσμο από τούς δρώντες άνθρωπους, μηδενίζει τή δυνατότητα της κίνησης και της άλλαγής στο κοινωνικό περιβάλλον.

'Η σχέση της Σχολής της Φραγκ-

φούρτης μέ τίς *ύλιστικές θεωρίες*¹⁸ είναι πολύ πιό σύνθετη. Θά προσπαθήσω να δώσω τά βασικότερα σημεία όπως φαίνονται από τά κείμενα αυτής της περιόδου.

Κοινή είναι στή Σχολή της Φραγκφούρτης και σ' όλα τά ρεύματα του νέου ευρωπαϊκού μαρξισμού ή άρνηση της μεταφυσικής αντίληψης για τήν φύση πού κυριάρχησε στηριζόμενη στα τελευταία έργα του 'Ενγκελς. 'Αρνούνται να θεμελιώσουν μία νέα μεταφυσική έδραιωμένη στην αντίληψη για τήν προτεραιότητα της ύλης¹⁹.

Στή θεώρηση της κοινωνικής πραγματικότητας άρνούνται τήν δογματική προσκόλληση στην πρωταρχικότητα του οικονομικού στοιχείου. 'Η ύποδομή και τό εποικοδόμημα είναι διαλεκτικά δεμένα σ' όλες τίς εποχές και τό οικονομικό στοιχείο μόνο στην καπιταλιστική κοινωνία άποκτά κυρίαρχο ρόλο²⁰. 'Η κοινωνία πρέπει να μελετάται ως όλότητα και είναι λανθασμένη και μηχανιστική ή μελέτη της κουλτούρας ως έπιφαινόμενου, παρόλο πού ποτέ δέν είναι όλοκληρωτικά αυτόνομη. Τά πολιτιστικά και ιδεολογικά φαινόμενα πρέπει να θεωρούνται μεσολαθήσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, σάν όλότητες.

'Η Κριτική Θεωρία τονίζει τή σπουδαιότητα του ύποκειμενικού (δραστικού) στοιχείου στή διαδικασία της γνώσης. 'Αρνείται τή θεωρία της «άντανάκλασης» όπως

12. Δές Εισαγωγή του Paul Connector στο «*Critical Sociology*» Penguin. London 1976.

13. Δές και Λ. Κολέτι: «*Ο Μάρξ, ο Χέγκελ και ή Σχολή της Φραγκφούρτης*» στο «*Ο Μάρξ σήμερα*» 'Οδυσσεάς, 'Αθήνα 1973, σελ. 29.

14. Μ. Horkheimer (1932) και Μ. Horkheimer «*Ein neuer ideologiebegriff*» *Grünbergs Archiv* 1930.

15. Εισαγωγή του Α.Μ. στον «*Μονοδιάστατο άνθρωπο*» του Μαρκούζε, ελληνική μετάφραση, έκδ. Παπαζήση, 'Αθήνα 1971.

16. Μ. Horkheimer (1934).

17. Δές J. M. Vincent: «*La theorie critique...*» δ. π. σελ. 69.

18. Δές Π. Βρανίτσκι δ. π. και P. Anderson δ. π. σελ. 85.

19. Μ. Horkheimer (1933).

θεμελιώνεται από τον Λένιν στο «Υλισμός και Έμπειριοκριτισμός». Τα αντικείμενα της παράστασης είναι διαλεκτικά συνδεδεμένα με την ανθρώπινη δραστηριότητα. Η ίδια η φύση πρέπει να θεωρείται ιστορικά, αφού μεταβάλλεται από την ανθρώπινη πράξη και αφού η εικόνα που δημιουργούμε γι' αυτήν ελέγχεται και διαφοροποιείται μέσα στο χρόνο²¹.

Σημαντική πλευρά της κριτικής θεωρίας είναι η σχέση της με την ψυχανάλυση. Είδαμε ότι η Ψυχολογία μαζί με την Οικονομία και την Κοινωνιολογία είναι οι προνομιακές προσεγγίσεις της κοινωνικής πραγματικότητας, όπως τις αντιλαμβάνονταν το Ίνστιτούτο από τη στιγμή της ίδρυσής του. Είναι χαρακτηριστική η θετική στάση της Σχολής απέναντι στην ψυχανάλυση, σε αντίθεση με τον «θεσμοποιημένο μαρξισμό». Η υιοθέτηση της ψυχανάλυσης σαν εργαλείου για την προσέγγιση των ανθρώπων και κοινωνικών προβλημάτων, από ένα μαρξιστικό ρεύμα, είναι γεγονός θεμελιακό για την εξέλιξη του δυτικού μαρξισμού. Αν εξαίρεσει κανείς τις πρώτες προσπάθειες του Β. Ράιχ για τη σύζευξη ψυχανάλυσης και μαρξισμού, η δουλειά του Ίνστιτούτου πάνω στη φροϋδική θεωρία είναι η πρώτη υλιστική θεώρηση της ψυχανάλυσης²². Έδώ σημαντική είναι η συμβολή των πρώτων άρθρων του Έ. Φρόμμ²³. Η ψυχανάλυση γι' αυτούς είναι η θεωρία του ασυνειδήτου, των άπωθητικών μηχανισμών και των συμβολικών μεταλλάξεων μέσω των όποιων περνά ο κοινωνικός καθορισμός των ατόμων, η επίδραση των κοινωνικών παραγόντων πάνω στα άτομα και στις διαπροσωπικές τους σχέσεις. Μέσα από την ψυχολογία και την εμπειρική έρευνα θα προσπαθήσουν να μελετήσουν την οικογένεια, βλέποντας τον προνομιακό χώρο επίδρασης της αυταρχικότητας της αστικής κοινωνίας. Η μελέτη της οικογένειας και της αυταρχικότητας θα πάρει τη μορφή συλλογικής έκδοσης του Ίνστιτούτου (ή μόνιμη τέτοιου είδους) όπου το θέμα προσεγγίζεται απ' όλες τις πλευρές²⁴.

Τό 1937 δημοσιεύονται στο Zei-

tschrift ταυτόχρονα δύο μελέτες, το «Παραδοσιακή και Κριτική Θεωρία» του Χορκχάιμερ και το «Φιλοσοφία και κριτική Θεωρία» του Μαρκούζε²⁵. Στα άρθρα αυτά γίνεται μία προσπάθεια να συνοψιστούν οι βασικές αρχές της Κριτικής Θεωρίας.

Στό άρθρο του Μαρκούζε τονίζεται η δημιουργική συμβολή της φαντασίας σε μία κριτική θεωρία της κοινωνίας. «Χωρίς αυτήν ή φιλοσοφική σκέψη μένει προσκολλημένη μόνο στο παρελθόν και στο παρόν, αποκομμένη απ' το μέλλον, που μόνο αυτό συνδέει τη φιλοσοφία με την πραγματική ιστορία της ανθρωπότητας». Από το άποψισμα αυτό φαίνεται η σπουδαιότητα που αποδίδει ο Μαρκούζε στην πρόβλεψη αλλά και στην ουτοπία. Σ' αυτό το σημείο ο Μαρκούζε συναντά τον Έρνστ Μπλόχ, τον μαρξιστή θεωρητικό της ουτοπίας²⁶. «Η φιλοσοφική σκέψη δεν πρέπει να φοβάται καθόλου την ουτοπία». Όταν η αλήθεια που επαγγέλλεται η Κριτική Θεωρία δεν είναι άμεσα πραγματοποιήσιμη στις δοσμένες κοινωνικές συνθήκες, τότε ο χαρακτήρας της Ουτοπίας που αναπόφευκτα προσλαμβάνει γίνεται διεγερτικό στοιχείο για την εξέγερση από την φαινομενική σταθερότητα του παρόντος.

Ο Μαρκούζε τονίζει ακόμα την επιδίωξη της ευτυχίας, σαν φροντίδας της Κριτικής Θεωρίας. Η ευτυχία δεν μπορεί να επιτευχτεί παρά μόνο με την αλλαγή των υλικών συνθηκών της ζωής. Η παραπέρα όμως διαμόρφωση της νέας κοινωνίας, η επιδίωξη της ευτυχίας, πρέπει να γίνει έργο των απελευθερωμένων ατόμων.

Τόνισα τα θέματα της φαντασίας, της Ουτοπίας και της ευτυχίας γιατί είναι εκείνα ακριβώς τα στοιχεία που είναι έντελώς χαρακτηριστικά της σκέψης του Μαρκούζε, ακολουθούν σ' όλο το μήκος της πνευματικής του εξέλιξης και καθιστούν τη θέση του Μαρκούζε στα πλαίσια της Σχολής της Φραγκφούρτης σχετικά ιδιότυπη.

Ο Μάξ Χορκχάιμερ στο άρθρο του τονίζει την θεμελιακή σχέση της Κριτικής Θεωρίας με την ανθρώπινη πράξη (praxis). Η Κρι-

τική Θεωρία αντιτάσσεται στη μόνη επιδίωξη της παραδοσιακής σκέψης να επιτύχει έναν αυστηρό διαχωρισμό ανάμεσα στη σκέψη και στη δράση. Αντιτάσσεται όμως και στο χυδαίο υλισμό, που αναγνωρίζει ως κριτήριο έγκυρότητας της σκέψης την απλή αποτελεσματικότητα της δράσης. Στην πραγματικότητα, υποστηρίζει η Κριτική Θεωρία, δεν μπορεί να υπάρξει κριτήριο αλήθειας της θεωρίας με την επαλήθευση της πρακτικής, γιατί η θεωρία, σαν αντίληψη της αντικειμενικής πραγματικότητας, περιέχει μέσα της στοιχεία της ανατροπής της. Έτσι, η προσήλωση στην επιτυχή αντικειμενικο-

20. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Χορκχάιμερ καταλήγει στο σημείο αυτό σε συμπέρασμα ίδιο με κείνο που θα καταλήξει πολύ αργότερα ο Άλτουσέρ ξεκινώντας από έντελώς διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες. Δες L. Althusser «Pour Marx» Paris 1965.

21. M. Horkheimer (1937) στο «Critical Sociology» δ.π. σελ. 213.

22. Μόνο στις μέρες μας μπορούμε πιά να μιλήσουμε για την επικράτηση της αντίληψης που βλέπει ότι η ψυχανάλυση δεν είναι μία απλή αστική ιδεολογία αλλά επιστήμη που μπορεί κάλλιστα να βρεθεί σε συνεκτική σχέση με το μαρξισμό.

23. Δεν έχουμε μία μόνο έρμηνεία της ψυχανάλυσης στα πλαίσια της Σχολής της Φραγκφούρτης. Ο Φρόμμ π.χ. εγκαταλείπει γρήγορα, δι.τι του φαίνεται ανορθολογικό, στη σκέψη του Φρόντ και κυρίως στην παραψυχολογία του. Αντίθετα ακριβώς εκεί επιμένει ο Μαρκούζε στο «Έρως και Πολιτισμός». Η διαμάχη Μαρκούζε - Φρόμμ πάνω στο θέμα πήρε μεγάλη έκταση. Η θέση του Άντόρνο, κυρίως, αλλά και του Χορκχάιμερ είναι πολύ πιο κοντά στον Μαρκούζε.

24. «Studien über...» (Μελέτες πάνω στην αυταρχικότητα και την οικογένεια) Paris 1936.

25. M. Horkheimer δ.π. H. Marcuse (1937)

26. Δες L. Goldmann: δ.π. Για την σχέση του Bloch με τη Σχολή της Φραγκφούρτης και ειδικά με τον Marcuse. Ακόμα δες A. Mc. Intyre «Marcuse» ελληνική μετάφραση, εκδ. Μπουκουμάνη, Αθήνα 1972.

ποίηση της σκέψης θά σήμαινε προσαρμογή στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. «Η αλήθεια είναι μία στιγμή μέσα στη σωστή πράξη». Η έννοια της σωστής ακριβώς πράξης σάν κριτήριο της αλήθειας δείχνει τη σπουδαιότητα που αποδίδεται στην προτεραιότητα της θεωρίας, στοιχείο που είναι μόνιμο και θεμελιακό στη Σχολή της Φραγκφούρτης και άπληκτι τις επιδράσεις ολόκληρης της γερμανικής ιδεαλιστικής φιλοσοφίας.

Ο Μάρξ έβλεπε την ένοποίηση της θεωρίας και της πράξης μέσα στη χειραφέτηση και τη δημιουργικότητα του προλεταριάτου. Η σχέση της φιλοσοφίας με τό προλεταριάτο ήταν θεμελιώδης και αναντικατάστατη. Τά προβλήματα για την Κριτική Θεωρία ξεκινούν από την στιγμή που, μέσα από την θεώρηση της εποχής τους, οι θεμελιωτές της θεωρίας αμφιβάλλουν για την επαναστατική δυνατότητα της εργατικής τάξης στις βιομηχανικές χώρες. Δέν μπορούν πιά νά θεωρήσουν την Κριτική Θεωρία ως έκφραση της συνείδησης μιάς μόνο τάξης. Έδω διαφοροποιούνται αποφασιστικά απ' όλη την παράδοση του όρθόδοξου μαρξισμού, αλλά και από τόν πρώιμο Λούκατς. Τά προβλήματα αυτής της θεωρητικής τάξης και ή απαισιοδοξία που πηγάζει από τή θεώρησή τους αϋξάνονται προοδευτικά, για νά κορυφωθούν μετά τόν πόλεμο.

Αν τοποθετήσουμε ως χρονικό όριο τόν πόλεμο, παρατηρούμε μιά ουσιαστική στροφή στις κατευθύνσεις της Σχολής της Φραγκφούρτης. Αφιερώνουν τίς προσπάθειές τους στό νά εξηγήσουν τήν έξαφάνιση της αμφισβήτησης, της «άρνησης» της κριτικής. Αφήνοντας, κατά μεγάλο ποσοστό, κατά μέρος τήν οικονομική βάση του καπιταλισμού, στρέφονται αποφασιστικά στη μελέτη της υπερδομής της κοινωνίας. Κύριο θέμα τους θά είναι οί πολιτιστικές και ιδεολογικές δομές του σύγχρονου κόσμου.

(Συνέχεια του 6'μέρους στό επόμενο τεύχος)

**ΜΙΧΑΗΛΣ
ΚΑΤΣΑΡΟΣ**

ΕΝΔΥΜΑΤΑ

*

**10 ΑΡΘΡΑ
ΕΛΕΥΘΕΡΩΝ
ΚΟΜΜΟΥΝΑΡΙΩΝ**

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΔΡΟΜΕΔΑ

Ζαλόγγου 9, Αθήνα 142 τηλ. 36.19.724